

והנה רבקה יוצאת

עיונים במדעי היהדות לכבוד רבקה דגן

Ve-Hinne Rivka Yotzet
Essays in Jewish Studies in Honor of Rivka Dagan

עימוד: מרזל א.ש. – ירושלים
ציור העטיפה: 'חלון הספרייה', מאת
אלברט ראני צ'ואט (1877-1965)
באדיבות המוזיאון והגלריה לאמנות בבושי, אנגליה
הביא לדפוס: איתמר דגן
sefer.rivka@gmail.com

©

All rights reserved
כל הזכויות שמורות 2017

Printed in Israel
נדפס בישראל
דפוס צור-אות, ירושלים תשע"ז

תוכן העניינים

5	טוב להודות
7	לייב מוסקוביץ פתיחה
	מקרא ופירושו
11	יונה בר מעוז רבקה: להיות אם אוהבת
16	דוד הנשקה רבקה – שני פנים: לדרך הסיפור בספר בראשית
24	אפרים יצחקי תרגומי התורה הארמיים
37	אילה לוי-פלדבלום ערכים ודילמות בחוק המקראי: עבד עברי
46	יעל צהר תמר אשת יהודה
50	רונית שושני על פירושו של רד"ק ל"שבו כליהם ריקם" (ירמיהו יד, ג)
	משנה ותלמודים
54	מיכל טיקוצ'ינסקי שבועת האלמנה: סיפורה של מילה
64	אבינועם כהן שיקוליו של רבי בעריכת המשנה הראשונה של הש"ס
	ברק שלמה כהן עיון נוסף בשאלת המהימנות ההיסטורית של מימרות האמוראים בתלמוד הבבלי
72	לייב מוסקוביץ מסירות נפש ופיקוח נפש בתלמוד הירושלמי
82	מרדכי סבתו בניית כותל בחצר השותפין: מדיני נזיקין או מדיני שכנים?
87	אהרן עמית "אם הטיבות הרבה": עיון אחד במסכת דרך ארץ זוטא
97	עוזיאל פוקס "מי איכא גונבא ברקיעא"? על תיקון נוסח לא מעודן כלפי שמים
103	שמא יהודה פרידמן הקידושין ולשונותיהם
106	רבין שושטרי וידוי בערב יום הכיפורים: מסורת הברייתא בתוספתא ובתלמודים
116	
	מדרש
	דבורה אושפיזאי "על שלושה דברים העולם עומד": שלושה יסודות בהויית האדם, הבית והעולם
122	מאיר צבי גרוזמן "לא תוכל"
127	חיים מיליקובסקי בין פרשנות ביאורית-היסטורית למדרש כתובים: חידוש הדיבור למשה במדבר
131	ירמיהו מלחי על דמותה של רבקה אמנו המשתקפת בתורה
134	ארנון עצמון רבן יוחנן בן זכאי ורבי עקיבא: יראה או אהבה?
136	תמר קדרי יופיה של שרה
141	

145	קווים לדמותה של רבקה אמנו במקרא ובמדרש	רבקה רביב
150	"ואת עלית על כולנה"	דניאל שפרבר
152	"ויבאה יצחק האהלה שרה אמו": מה בין שרה ורבקה לשמעון הצדיק?	גלעד ששון
157	כסא שלמה וגלגוליו במדרשים לאסתר	יוסף תבורי

עולם התפילה ובית הכנסת

163	צדקה ותפילה בבית הכנסת האשכנזי: ה"זכור" בימי הביניים	יהודא גלינסקי
175	עמדת החת"ם סופר בסוגיית לשון התפילה על רקע הרפורמות באשכנז במאה הי"ט	יעקב חרל"פ
183	"הנרות הללו": מנהג שנשתכח, חודש ועוצב ברוחו של קטע מהגדת הפסח	חננאל מאק
187	על העוסקים בצרכי ציבור באמונה	רצון ערוסי
191	עוד לתולדות מטבע התפילה "אלוהי אבותינו" בתקופת הגאונים	בנימין קצוף
195	נשים בקידוש לבנה	מאיר רפלד

הלכה ומנהג

200	יום הכיפורים והתשובה: על משמעותו המתפתחת של יום הכיפורים	חיים בורגנסקי
211	שטיחת עשבים ופרחים והעמדת אילנות בחג השבועות	אליעזר י' בראדט
218	על המנהג להניח פתיתי חמץ לפני בדיקת חמץ	יוסף מ' דובאוויק
223	לתולדות החופה	דב הרמן
231	שאלת הבעלות על זרע מוקפא	יאיר שיבר
235	יעקב שמואל שפיגל הלבוש וה"קיטל" בשבת ובמועדים נוספים	

ראשונים ואחרונים

241	עדויות וסיפורים על בחינות מיוחדות בבקיות בתלמוד	אהרן ארנד
256	התנגשות בין שיקול דעת אנושי ובין שיקול דעת שמיימי	בן ציון ברבי
262	"לפני ד' בחורב": חווית הלימוד במשנתו של הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק	יוסף (ג'פרי) וולף
269	"שני בתי הצוואר" בציצית של הרבי מנסכיז'	אדמיאל קוסמן
271	חכמת ישראל בארץ האי: ר' נפתלי הלוי ופירושו "קדש נפתלי" על אגדות התלמוד	פנחס רוט
277	על שמות מושאלים של הצדדים בספרות השו"ת	יוסף ריבלין
283	מדוע דווקא לערי מקלט היה שילוט "על פרשת דרכים"?	בעז שפיגל

עדויות וסיפורים על בחינות מיוחדות בבקיאות בתלמוד

אהרן ארנד

מנחה לגב' רבקה דגן,
הבקיאה ביותר בכל נבכי המחלקה לתלמוד,
על מסירותה במשך שנות דור לענייני המחלקה.

מבחני בבקיאות בתלמוד קיימים בבתי ספר, בישיבות ובמוסדות לימוד של מדעי היהדות.¹ המבחנים שונים זה מזה ברמת הקושי של הבחינה ובכמות החומר עליה הבחינה נערכת. מבחן בבקיאות הוא בדרך כלל נושא כמעט טכני ודבר שבשגרה שאין מרבים להתעכב עליו. מטרת הבחינות האלה לזרז את התלמיד ללמוד כראוי את החומר ולשלוט בו וכן להעריך את הידע שלו. אך יש מבחני בבקיאות שאינם מתקיימים במסגרת לימודית ממוסדת. כוונתנו לבחינות קשות במיוחד, שלומד רגיל אינו מסוגל לעמוד בהן. הן נערכות בהזדמנויות בלתי פורמליות לתלמידי חכמים שהגיעו לשליטה יוצאת דופן בתלמוד. מטרת הבחינה אינה לזרז את הלומד ללמוד, אלא היא נערכת לרוב משום שהבוחן רוצה להתרשם מהידע העצום של הלומד. סיפורים על אנשים שעמדו בבחינות כאלה מצויים בעיקר בספרים או במאמרים המתארים פעילותם ואורח חייהם של חכמי ישראל או בספרי זכרונות. ניתן למיין סיפורים אלה לששה סוגים. במסגרת זו נביא מעט סיפורים ותיאורים על עמידה של חכמי ישראל במבחני בבקיאות מיוחדים, לפי הסוגים השונים של המבחנים, ולאחר מכן נעיר עליהם הערות אחדות.

עדויות וסיפורים

א. זכירת הקטע הראשון או האחרון בדף

ר' זעליג ראובן בענגיס (1864-1953), בעל 'לפלגות ראובן', היה הראב"ד בירושלים ומפורסם כבקיא וחריף. הרב אהרן בן-ציון שורין ביקר אצלו בשנת 1939 וביקש

1. על הבחינות בישיבות ראה מ' ברויאר, אוהלי תורה, ירושלים תשס"ד, עמ' 250-253.

רשות לבחון בקיאותו. הרב בענגיס הסכים ואף הציע לו כיצד תהיה הבחינה. מספר שורין:²

קח נא במטותא, אמר, מסכת איזו שתיקה, פתח אותה מלמטה בסופי העמודים וקרא באזני שלוש ארבע מילים, בין מתוך הגמרא ובין מתוך דברי רש"י או התוספות, ואומר לך מהי המסכת ומה מספר הדף. עשיתי כדבריו, ובכל פעם קיבלתי את התשובה הנכונה בדיוק מפליא: מסכת פלונית, דף פלוני, מסכתא פלמונית, דף פלמוני.

סיפור דומה מביא מיכאל ברוור (1862-1949), שבילדותו הזדמן לבית מדרשו לתקופה קצרה אדם בשם ר' ישראל ניסן מנוישטאדט, שהיה יכול לזהות שם ספר 'על ידי קריאה בשורות האחרונות של דף מן הדפים'.³ שמעתי מר' שמחה זיסל ברוידא, ראש ישיבת 'חברון', כי ר' יוסף שימשילביץ (נפטר ב-1934) שהיה המשגיח בישיבת 'עץ חיים', נהג לחזור בעל פה על מסכתות שלמות מהתלמוד בדרכו מהישיבה לביתו. פעם אחת בחן אותו אביו של הרב ברוידא: היה מראה לפניו שורה אחרונה של עמודים מהתלמוד, והוא ידע לומר לו מה נאמר באותם עמודים.⁴

ומכאן לרב שמואל ואזנר (1913-2015) בעל שו"ת 'שבט הלוי'. בנו יוסף צבי ואזנר שמע מאדם שהיה עד לסיפור הבא.⁵ בפורים שנת 1940 בא הרב ואזנר עם משלוח מנות לרב בענגיס. הרב בענגיס היה בשמחה גדולה, ותוך כדי משתה היין אמר לרב ואזנר:

אמור נא לי תלמיד חכם צעיר, מה נאמר בתחילת כל דף י' בכל אחת ממסכתות הש"ס, מברכות עד נדה. כמו כן אמור לי גם מה נאמר בדברי רש"י ותוספות, בתחילת כל דף י' שבש"ס.

הרב ואזנר ציטט במשך זמן רב את כל השורות הראשונות בגמרא, ברש"י ובתוספות, בכל דף י' בכל מסכתות התלמוד. האדם שסיפר זאת לבנו של הרב ואזנר אמר לו: 'אני הייתי זה ששלף מארון הספרים כרכי ש"ס, כרך אחר כרך, כדי לוודא שאביך אינו טועה. הוא לא טעה אפילו פעם אחת!'

עדויות דומות ישנן על הרב משה מרדכי שולזינגר (1941-2010), רב בית המדרש 'ירחי כלה' בבני ברק ומגיד שיעור 'דף יומי' בו למעלה מארבעים שנה. כך למשל בפורים תשס"ו הגיע לביתו גביר אמריקאי והוציא ש"ס קטן והסתיר הכריכה והלך

2. ראב"צ שורין, קשת גבורים, א, ירושלים תשכ"ד, עמ' 41.

3. מ' ברוור וא"י ברוור, זכרונות אב ובנו, ירושלים תשכ"ו, עמ' 76-79.

4. מנכדו, ד"ר יעקב שלהב, שמעתי כי ראי"ה קוק הספיד את הרב שימשילביץ בהלוויתו ואמר: אם חס ושלום היה התלמוד נשרף ונאבד היינו יכולים לשחזרו באמצעות הרב שימשילביץ.

5. ראה י' הייזלר, רב רבנן, ביתר עלית תשע"ו, עמ' כד-כה; י' הרשקוביץ, ולא שבט הלוי בלבד, ישראל תשע"ה, עמ' קה-קו.

לבחון והקריא שולי הדף, ולתדהמת הנוכחים הרב ענה: 'זבחים נח, בכורות טו, מגילה ט, מכות ג, בבא מציעא סו' וכו'.⁶

ב. 'מבחן סיכה'

מבחן מפורסם הוא הנקרא 'מבחן סיכה'. יש עדויות רבות על חכמים שעמדו בו, נביא מקצתן.⁷ מסופר על בקיאותו של ר' ישראל ניסן מנוישטאדט (הנ"ל, סעיף א) בתלמוד:⁸

צוה להביא לפניו גמרא, והעמיד את אצבעו על מקום מסוים באחד הדפים, ואמר שבשנים או שלושה דפים לפני זה ימצא כתוב במקום הזה שתחת אצבעו מאמר או מלה פלונית, וכן היה שאחר עלעל חד, שתים, שלוש נמצא המאמר או המלה שאמר מראש, מכוון תחת אצבעו.

בוילנא בשנת 1878 היה למדן בשם רוזנפלד שהיה כה בקיא בתלמוד, שאם אמרו לו מלה אחת היה יודע לומר 'איזה מלה תבוא אחר עשרה, מאה, מאתיים דפים ויותר'.⁹ פרופ' בן-ציון דינור (1884-1973) מעיד שבהיותו בן תשע למד מסכת שבת והיה בקיא בה, ועמד במבחן 'מחט':¹⁰

דקרו מחט באחד הדפים ואני ידעתי להגיד מה כתוב במקום שמחט זו הגיעה אליו, עשרה ואפילו עשרים דף אחרי הדף שבו תקעו את המחט; וגם להגיד מה שכתוב בכל הדפים שהמחט עברה ביניהם.

ופרופ' יוסף קלוזנר מספר על בקיאותו של הרב פרופ' שמחה אסף (1889-1953) בילדותו:¹¹

בן שמונה התחיל הילד לתלמוד גם תלמוד, ועד שנתו השתים-עשרה כבר הספיק לעבור על כמה מסכות בתלמוד עם התוספות, והיו בוחנים אותו בהן בבקיות 'על המחט'.

פרופ' דב לנדאו סיפר על מקרה שראה בעת ביקור שקיים החכם המסתורי הנודד המכונה 'מר שושני', הוא ר' הלל פרלמן (1895-1968), בסוף שנות החמישים של

6. ראה אגרא דהספידא, אשדוד תשע"א, עמ' שצ. ראה גם שם עמ' סה, שלט, שנו.

7. וראה להלן הערה 13.

8. זכרונות אב ובנו (לעיל הערה 3), עמ' 76.

9. בלא שם מחבר, 'מעשים בכל יום', המליץ, יג באלול תרל"ח, עמ' 185.

10. ב"צ דינור, בעולם ששקע, ירושלים תשי"ח, עמ' 27.

11. 'קלוזנר, הרב הפרופסור שמחה אסף', ספר אסף (בעריכת מ"ד קאסוטו ואחרים), ירושלים תשי"ג, עמ' ז.

המאה הקודמת באוניברסיטת בר-אילן.¹² פרלמן דרש כשעה בסוגיה מן התלמוד. סטודנט טען כנגדו שהציטוט עליו דיבר נמצא במסכת אחרת ממה שציין. שושני ביקש שיביאו לו את המסכת והראה את הציטוט במקום שאמר. מאזין אחר ביקש להתגרות בו ושאל אם הוא יודע רק את הדף הזה או שיודע יותר. כתגובה ביקש שושני סיכה, וכשהביאו לו – תקעה בגמרא 'והחל לצטט את השורות מסביב לחור במקום חדירת הסיכה'.

סיפר לי נכדו של הרב שימשלביץ (הנ"ל, סעיף א), ד"ר יעקב שלהב, שכשהיה ילד קטן הושיבו סבו על ברכיו ואמר לו שישים אצבע קטנה על מילה כלשהי בתלמוד ושיגיד לו מספר כלשהו, והיה יודע לומר איזו מילה נמצאת תחת האצבע אחר מספר הדפים שנקב הנכד. ור' מאיר חדש (1898-1989), משגיח רוחני בישיבת 'עטרת ישראל' בירושלים, העיד כי בשעותיו הפנויות בחן עצמו ב'מבחן הסיכה', וידע לומר באיזו מילה פגעה אפילו חמישים דפים הלאה.¹³

ג. מספר הפעמים שנזכר משהו

אברך הגיע מליטא לבית המדרש בפרנקפורט של הרב נתן אדלר (1741-1800), רבו של החת"ם סופר, עם המלצות שהוא בקיא בתלמוד. בחורי הישיבה בחנוהו ונוכחו לדעת שהוא בקיא בכל מקום ששאלוהו. כשהגיע הרב אדלר לבית המדרש אמרו תלמידיו שהגיע אברך ליטאי הבקיא בכל התלמוד. הרב אדלר בחן אותו והאברך עמד במבחן. להלן ההמשך:¹⁴

לסוף שאלו: כמה פעמים מובא רב הונא בש"ס, והתחיל לחשוב כל המקומות על אצבעותיו עד שהגיע לע"ב פעמים. חסרת אחת, אמר מורנו ר' נתן אדלר. האברך חשב מעט ואמר: שרי לי מארי (יסלח לי אדוני), ידעתי גם מזה (חולין

12. ד' לנדאו, 'מיתוס הנווד כגאון תמהוני', הצופה, טז באדר א תשס"ח.

13. המאיר: ספר זכרון לר"מ חדש, ח"ב, ירושלים תשנ"א, עמ' רנד. להלן עוד מעט עדויות. על הרב בענגיס מספר שורין (לעיל הערה 2), עמ' 42, שכשתקעו מחט באחת המסכתות היה משמיע את המילים בהן עברה המחט בכל דף. ש"ד רוזנטל, תועפות ראם, ירושלים תשס"ו, עמ' 78, מספר על הרב אליהו ראם (1872-1959), ראב"ד של ירושלים, שהיה תוחב סיכה בגמרא ואומר איזו מילה כתובה בדף פלוני במקום זה. בהקדמת לספרו של ר' שמעון יחיאל אברשטרק (1894-1981), שם משמעון, מעלה אדומים תשס"א, עמ' ד, מובא כי נכדו לקח סיכה והניח חודה על אחת המילים שבגמרא, וסבו הסתכל על הסיכה ואמר את כל המילים שהיו תחתיה. ר"י שטרנברג, 'פרקים מתולדות חייו של הראב"ד רבי ישראל יעקב פישר זצ"ל', ישורון, יג (תשס"ג), עמ' שעו, מספר כי ר"י פישר (1925-2003), בעל שו"ת 'אבן ישראל', ידע לעמוד במבחן סיכה. מבחן זה הגיע גם לספרות העברית. ח' באר, חבלים, פתח תקוה תשנ"ח, עמ' 202, מתאר בחורי ישיבה שבאו לבקר בביתו. אחד מהם, 'היה בעל זיכרון צילומי פנומנלי. הוא ביקש שאנעץ סיכה בכל מקום שארצה בגמרא ואנקוב מספר של דף ועמוד בהמשך, והוא היה אומר לי ללא היסוס את המלה הכתובה שם'.

14. רא"י הכהן שוורץ, דרך הנשר, ירושלים תשכ"ד, עמ' כא.

יג ע"א), אכן כבר כתבו התוספות שם ד"ה 'בעיא מיני' דעל כרחך תרי רב הונא הו. אמת אתו, ענה רבינו.

סיפור קרוב לכך מספר הרב דב בעריש וידנפלד על אביו ר' יעקב וידנפלד (1840-1894), רבה של הרימאליב בעל שו"ת 'כוכב מיעקב', שהיה בקיא בכל התלמוד עם התוספות בעל פה. פעם נכנס לר' חיים הלברשטם, האדמו"ר מצאנז בעל 'דברי חיים'. שאל אותו האדמו"ר: כמה תוספות ישנם במסכת כתובות? ענה לו: כך וכך. אמר לו האדמו"ר: הרי יש אחד יותר. אמר לו: ההוא תוספות ישנים וכבודו שאלני על תוספות. ענה האדמו"ר שאכן הוא התכוון לתוספות ישנים אחד.¹⁵

ומכאן לסיפור על הגר"א, הגאון מוילנא (1720-1797). פעם, לפני חג הסוכות, דיבר הגר"א על כך שעל כל תלמיד להיות בקיא לפחות במסכת אחת בעל פה, כדי שלא יבטל מצות 'והגית' בלכתו בדרך או כשנמצא בבית חשוך. אחד השומעים החליט ללמוד מסכת סוכה פעמים רבות עד שידעה על פה. בסוכות בא להגר"א ואמר שהוא יודע את מסכת סוכה בעל פה. שאל אותו הגר"א אם הוא רוצה שיבחן אותו, הלה הסכים. שאל הגר"א: כמה מחלוקות יש במסכת סוכה בין ר' מאיר ור' יהודה, בין רבה ורב יוסף, בין אביי ורבא, ובין רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע. אותו אדם לא ידע לענות, והגר"א 'מנה אותם כמונה מרגליות'.¹⁶

הרב שמואל תנחום רובינשטיין (1916-1998), רבה של גבעתיים, למד בישיבת 'חכמי לובלין'. ראש הישיבה, הרב מאיר שפירא (1887-1933), בעת שהיה חולה בחן אותו פעם על מסכת יומא כי שמע שלמד אותה בעל פה. הרב שפירא שאל: כמה פעמים נזכר רב אדא בר אהבה במסכת יומא? הרב רובינשטיין ענה מיד: ארבע פעמים – בדפים יב ע"א, יד ע"א, טז ע"א, מד ע"א. הרב שפירא אמר: לשמוע תשובה כזאת מתלמיד, זה רפואתי וזה יבריא אותי. הוסיף הרב שפירא ושאל: האם גם פרק שביעי למדת בעל פה? ענה הרב רובינשטיין: לא. כשיצא הרב רובינשטיין מהבחינה בדק ומצא שרב אדא בר אהבה נזכר גם בדף עב ע"ב.¹⁷

סיפור קצת דומה מסופר על הראשון לציון הרב עובדיה יוסף (1920-2013) בעת שנפגש עם הרב חיים קרייסווירטה (1920-2001), רבה של אנטוורפן. הם חזרו על כל המקומות בתלמוד בהם מצויים דברי אבא שאול: הרב חיים אומר: אבא שאול במסכת ברכות בדף פלוני אומר כך, והרב עובדיה ממשיך ואומר מה אומר אבא שאול באותה מסכת בדף פלוני, וכך עברו ממסכת למסכת.¹⁸

הרב מיכאל אליעזר פרשלעגער (1884-1958), בעל 'תורת מיכאל' תושב בולטימור, היה בקיא עצום בתלמוד. בא אליו בחור משיבת 'נר ישראל' וביקש

15. מ"ד אייזדארפער, מעשה צדיקים, א, ניו יורק תשס"ו, עמ' ריא. השווה ח"ש רוזנטל, שר התורה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 6.

16. י"ה לוי, עליות אליהו, וילנא 1856, מ ע"א.

17. ד"א מנדלבוים, האור המאיר, בני ברק תשס"ז, עמ' קצו-קצז.

18. א' חורב, יחיד בדורו, ירושלים תשע"ד, עמ' 100.

'מראה מקומות' בנושא 'מנהג מבטל הלכה'. הרב אמר לו במהירות כעשרים מראה מקומות ושאל אותו: 'רוצה הנך עוד?'¹⁹
פרופ' דוד הלבני (נולד בשנת 1927), בעל סדרת 'מקורות ומסורות' על התלמוד, מספר כי בילדותו בחנו את בקיאותו בתלמוד בסוגים שונים של בחינות:²⁰

'במה מתחיל הדף הארבעים ושמונה של התלמוד?' 'במה הוא מסתיים?' כמה פעמים נזכר רב יוסף במסכת זו וזו?' 'מה הוא אומר בפעם הארבעים וארבע?' וכן הלאה. לפעמים, לעתים נדירות, היה משהו נועץ סיכה במילה בתלמוד ושואל: 'מה כתוב בנקודה זו בדפים שמתחת?' פעם באתי לווישווה... ופגשתי את מר יעקובוביץ, בעליהן של מנסרות עצים. הוא אמר שיתן לי חמישים ליי, סכום משמעותי, אם אומר לו את המימרה השישים וארבע של האמורה הידוע רבא במסכת בבא מציעא. אמרתי אותה, והושטתי את ידי, בציפייה לקבל את הכסף. הוא התבונן בי ואמר: 'איך אדע שזו התשובה הנכונה?' היתה זו טענה הגיונית, אך מובן שלא יכולתי להניח את הדברים כך, ולכן אמרתי: 'אם אומר לך את המימרה העשרים, העשרים וחמש, הארבעים, וכן הלאה, האם אז תתן לי את הכסף?'

ד. אמירה בעל פה

יש מחכמי ישראל שנאמר עליהם כי ידעו את כל התלמוד בעל פה.²¹ נתמקד בהבאת סיפורים המתארים בחינת בקיאות בדרך של אמירה בעל פה.
ר' יעקב לוברבוים מליסא העיד על גדלות רבו ר' משולם איגרא (1752-1801), רבה של פרשבורג, ובין השאר ציין שבהיותו בן 12 השיב לשואליו מה חידש כל אחד מבעלי התוספות כגון הר"י ורבינו תם בכל התלמוד, 'והיה סופר ומונה חידוש כל אחד מהם בכל מסכתא ומסכתא איש על דגלו'.²²
פעם רצה הרב יעקב וידנפלד (הנ"ל, סעיף ג) לבחון עצמו אם זוכר את תלמודו, ופנה לבנו ר' דב וביקש שיקח כרך כלשהו מכרכי התלמוד. לקח הבן מסכת שבת. אמר

19. ב' ברגמן, מיכאל באחת, אשדוד תשע"ד, עמ' עו.

20. ד' הלבני, עלה לא נדף: חיים של לימוד בצל המוות, תל אביב 1999, עמ' 18.

21. נסתפק בשתי דוגמאות. ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, ירושלים ותל אביב תשל"ו, עמ' 221, 231, מביא שר' צבי רבינוביץ, רבה של קובנא, כתב על ר"ש ביאלובלוצקי (1888-1960), מייסד המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן, שכשהיה בן שש עשרה 'היה בקי בשני השסי"ן בעל פה מלה במלה'. פרופ' אהרן מירסקי (1914-2001), 'השוק של נאוהרדק', הצופה, עש"ק יתרו תשנ"ח, מספר כי בין החנויות בשוק בנוברדוק היתה חנותו של דודו, ר' יעקב ראטנער, 'שני סדרים של הש"ס היו סדורים לו על פה. בשווי לחגים מן הישיבה ובאתי לבקרו בחנותו, שאלני עד איזה דף הגעתי במסכת שלמדת. ועד שהוא עומד ואמת המידה בידו, שאלני באותו הדף'.

22. ראה הקדמת ר"מ מנדלסבורג לשו"ת רבינו משולם איגרא, ורשה תרמ"ה.

לו אביו: אני אומר כל דיבור המתחיל של תוספות וסוף דבריו ואתה תבדוק אם לא שכחתי. וכך היה, שבחן אותו על כל המסכת ולא שכח שום תוספות.²³

הרב רפאל קנלר סיפר על ר' דוד מנחם מאניש באב"ד (1865-1937), רבה של טרנופול בעל שו"ת 'חבצלת השרון', שהיה בקיא בתלמוד, ואם היו מעירים אותו באמצע השינה ושאלוהו על 'ויש לומר' שבתוספות היה יכול לענות מהו ה'ואם תאמר' של התוספות.²⁴

הרב שלמה גורן (1918-1994), הרב הראשי לישראל, מספר שבהיותו כבן 13 למד בישיבת 'חברון' בירושלים פעמים רבות את מסכת יבמות, שהיא מהמסכתות הקשות בתלמוד, וידעה בעל פה. שכניו לספסל הלימודים חשדו שהוא הופך את הדפים מבלי שמבין מה נמצא בהם. הרב גורן אמר לאחד מהם שיבחן אותו: 'הוא יגיד לי דיבור המתחיל מילה אחת מה'תוספות', ואני אגיד לו את כל מה שכתוב שם, בכל דף שלא יהיה'. וכך היה: הבחור התחיל את ה'תוספות' והרב גורן אמר את ההמשך.²⁵

על הרב קרייסוויטרה (הנ"ל, סעיף ג) מסופר שכבר בילדותו נתפרסם כבקיא עצום. פעם הרימו אותו בפורים על השולחן וכל רש"י שהזכירו לפניו, ציטט את לשונו 'בג' דפים קדימה'.²⁶

פרופ' נחמן דנציג מספר:²⁷

בזמן לימודי בישיבה ביקרתי פעם אצל חבר בעיר אחרת, ששם הראש הישיבה (דומני שמוצאו היה מפולניה) ידע את כל הש"ס בעל פה. כשנפגשתי אתו, ביקש ממני שאומר לו איפה אני עומד בתלמוד. גמגמתי קצת, ואמר לי בחיוך גדול: 'אתחיל בראש הפרק, ותפסיק אותי מתי שאגיע לסוגיא שלך'. וכן עשה. כנראה שלא התרשמתי מספיק, שמיד שאל אותי: 'לומדים תוספות אצלכם?', והתחיל להקריא לי את התוספות מראש הפרק מתוך הזיכרון. אז נדהמתי. אחר כך סיפר לי בנו: 'אל תתיאש, כך הוא עושה לכל הבחורים שבאים משיבות 'ליטאיות'!'.

תלמיד ישיבה אחד סיפר כי הרב פנחס הירשפרונג (1912-1998) ממונטריאול בא לישיבה שלהם ואמר להם שכל עמוד שיגידו לו מהתלמוד הוא יאמר אותו בעל

23. שר התורה (לעיל הערה 15), עמ' 27.

24. י"ח אשרי, שיח זקנים, ניו יורק תשס"ז, עמ' שסו. ועל הרב בענגיס מסופר שבזקנותו אמר לילד אחד: טול גמרא ואני אדקלם בפניך על פה את התלמוד ואת רש"י ואת תוספות, וברגע שאטעה אתן לך פרס כספי. הילד בחן אותו כמה ימים, כל יום במשך שעות ולא קיבל פרס. ראה ב' לנדוי, בתוך: חידושי הגר"ר בענגיס, ירושלים תשמ"ד, א, עמ' 22. וראה להלן, ליד הערה 36.

25. ר"ש גורן, בעוז ותעצומות: אוטוביוגרפיה (בעריכת א' רט), תל אביב 2013, עמ' 62.

26. ש"א נוסבוים, מי"ם חיים (על ר' חיים קרייסוויטרה), אנטוורפן תשע"ו, עמ' תכז.

27. נ' דנציג, 'מתלמוד על פה לתלמוד בכתב: על דרך מסירת התלמוד הבבלי ולימודו בימי הביניים', שנתון בר אילן, ל-לא (תשס"ו), עמ' 83.

פה. התלמידים חמדו לצון ואמרו לו: 'מגילה ל"ד'. הרב פנחס התחיל להקריא את הרא"ש.²⁸

בימינו מפורסמת בקיאותו של ר' חיים קניבסקי (נולד בשנת 1928). הוא העיד על עצמו שכיון שבמשך השנים הספיק לחזור על התלמוד פעמים רבות, ממילא כשלומד אותו יודע להמשיך בעל פה את דברי הגמרא. החברותא שלו סיפר שבכל עת שהם למדו תוספות, ובתוספות הובאה גמרא ממקום אחר, 'מיד אמר רבינו את כל הגמרא שמוזכר בתוספות'.²⁹

ה. היכן כתוב

בחינות רבות הן בסגנון 'היכן בתלמוד כתוב דבר מסוים'. הקושי בשאלה הוא שמדובר בבחינה על כל התלמוד, ולעתים הקושי גדול יותר כי לא מדובר בנושא ברור אלא בביטוי או משפט שאינו מרמז לתוכן מסוים. נביא דוגמאות אחדות. קרובי הרב שולזינגר (הנ"ל, סעיף א) מספרים על עמידתו בבחינות מיוחדות. בחור אחד שאל אותו היכן כתוב בתלמוד 'אחד אחד אחד', והרב ענה מיד: מכות ו' ע"א ונדה כג ע"ב. אדם אחר שאל אותו פעם היכן כתוב בחז"ל 'המתחיל במצוה אומרים לו גמור'. הרב שולזינגר ענה: לא כתוב 'אומרים לו גמור', אלא 'אומרים לו מרוק', וזאת מצוי בשלושה מקומות בירושלמי וציין את המקומות. אדם שלישי סיפר: נאמר במסכת סוכה (כח ע"א) על יונתן בן עוזיאל שכל עוף שפורח מעליו מיד נשרף, אם כך היה אצל יונתן – מה היה אצל הלל רבו? אותו אדם שמע שהתלמוד הירושלמי עונה שאצל יונתן העוף נשרף רק בתוך ד' אמות ואילו אצל הלל העוף נשרף גם חוץ לד' אמות, אך הוא לא יודע היכן מצוי הדבר בירושלמי. הלך לרב שולזינגר ושאל אותו. ענה הרב מיד: ריטב"א בסוכה מביא זאת בשם הירושלמי, אבל בירושלמי שלפנינו זה לא נמצא.³⁰

על הרב קרייסווירטה (הנ"ל, סעיף ג) מסופר שבילדותו שאלו אותו היכן מצינו 'בל תאחר' במסכת בבא בתרא, ומיד ענה: בתוספות דף קסו ע"א בד"ה 'הכי גרסינן'. וכשנשאל היכן מבואר בסדר קדשים 'פרוץ מרובה על העומד' (לא בדיני מחיצות או טומאה), ענה מיד: בחולין ע"א. ופעם נשאל היכן רש"י כתב שר' זירא הקפיד כל ימיו לא לצחוק, והשיב: נדה כג ע"א.³¹

פרופ' שאול ליברמן (1898-1983) מהדיר התוספתא ומחבר 'תוספתא כפשוטה' היה בקיא גדול ומפורסמת בקיאותו בתלמוד הירושלמי. פרופ' דוד רוזנטל ביקר

28. על המצבה של הרב הירשפרונג כתוב: 'נחרתו בזכרוננו בעל פה ש"ס ומפרשיו מילה במילה'. על בקיאותו ראה רד"א מנדלבאום, 'הגאון ר' פנחס הירשפרונג זצ"ל', ישרון, כו (תשע"ב), עמ' קכט-קמח.

29. ג' הוניגסברג, החובות של רבינו הגר"ח קניבסקי שליט"א, בני ברק תשע"ו, עמ' מג.

30. אגרא דהספידא (לעיל הערה 6), עמ' שנז.

31. מ"ם חיים (לעיל הערה 26), עמ' תכג, תרנה. ראה גם שם, עמ' תטז-תיז.

אותו בעת שהיה בחופשה ומצב רוחו היה טוב. ליברמן התלונן שהוא מתחיל לשכוח, ורוזנטל מעיד:³²

היינו צריכים לקרוא לפניו צירוף של שתי מלים בירושלמי, והוא היה אומר באיזו מסכת, באיזה פרק, באיזה דף, באיזה עמוד ו... באיזו שורה.

סיפור נוסף על ליברמן סיפר פרופ' ישראל מ' תא-שמע.³³ הרב שלמה גורן אמר לתא-שמע כי יש בידו שאלה שרק מי שבקיא בירושלמי 'בקיאות של ממש' יוכל לענות עליה. השאלה היא: כמה פעמים צריכים לחתוך חיטה לאמצעיתה עד אשר התוצאה שנקבל יהיה לה דין 'לח בלח' בדיני תערובות? תא-שמע פנה להרבה תלמידי חכמים אך אף אחד לא ידע לענות. הוא פגש פעם את ליברמן ופנה אליו עם שאלה זו. ליברמן הפנה אותו לאחר מספר דקות לדברי הירושלמי בסוטה (ב, א): 'תמן אמר ר' יונה חילקא שנים'. ליברמן הסביר לתא-שמע מדוע לא ענה מיד: בצעירותו יכול היה לענות מיד, אך כעת משהזקין שוב לא סמך על הזיכרון והחליט 'לדפדף בראשי את כל דפי הירושלמי ... ומשהגעת לפרק ב' דסוטה מצאתי את המקום'. ליברמן הוסיף:

לדבר זה התכוונו חז"ל כשאמרו 'זקני תלמידי חכמים כל מה שמזקינים דעתם מתייטבת עליהם', משום שכבר אינם סומכים על כוח זיכרונם, ומעיינים הכל בפנים.

אבי מו"ר, פרופ' משה ארנד, הוציא לאור את פירושו של ר' יוסף קרא לספר איוב. על המשפט 'אף ברי יטריח עב' (איוב לז, יא) כתב ר' יוסף קרא: 'ובתלמוד ירושלמי אומר: לכך נקרא אף ברי, פעמים מוריד באף ופעמים לבראות'. אבי פנה לפרופ' ליברמן ושאל היכן מופיע עניין זה בתלמוד הירושלמי. ליברמן ענה לו במכתב השמור עמדי את התשובה הבאה:

בעה"י יום ד' ר"ח אלול תשל"ג

מר ארנד הנכבד.

מרוב טרדות לא הספקתי לענות לשאלתך עד עכשיו. המאמר שמביא ר' יוסף קרא אינו בירושלמי, ומקורו בפיוט הקליר לתפילת גשם אף ברי. ובכל הפירושים העתיקים לפיוט הנ"ל הפירוש בדיוק כלשון ר"י קרא. הראשונים רגילים לקרוא לפיוטי הקליר ירושלמי.

בברכה שאול ליברמן

32. ד' רוזנטל, 'על דרכו של מהר"ש ליברמן בחקר תורת ארץ-ישראל', קתדרה, 28 (1983), עמ' 7.

33. י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: ד, ירושלים תש"ע, עמ' 337-339. על בקיאות ליברמן ראה גם ש"י פרידמן, 'קווים לדמותו המדעית של פרופ' שאול ליברמן ז"ל', ידיעון האיגוד העולמי למדעי היהדות, 23 (תשמ"ד), עמ' 24-25.

ו. בקיאות דרך 'מסורת הש"ס'

דומה כי הסוג הנדיר ביותר של סיפורים על מבחני בקיאות מיוחדת הם סיפורים המתארים בקיאות בתלמוד מתוך הכרת 'מסורת הש"ס', היינו מערכת של הערות הפניה לסוגיות מקבילות הנמצאת בשולי דף התלמוד.³⁴ ר' שמעון ליטוין (1857-1885), בנו של ר' חיים יהודה ליטוין מברודי בעל שו"ת 'שערי דעה', נודע עוד מילדותו בתור עילוי. מיכאל ברוור מספר כי כל התלמוד שגור היה בפיו. כשבא כבן 13 לרב של קהילת לבוב, רי"ש נתנזון בעל שו"ת 'שואל ומשיב', השתומם הרב על בקיאותו. מיכאל למד עם ר' שמעון בחברותא וסיפר עליו:³⁵

גדול היה האיש ההוא בבקיאותו. כל מה שראה ושמע פעם אחת היה כמאן דמונח בקופסה, ככתבו וכלשונו עם סימן הדף והעמוד בלי כל גמגום כלל. ולא רק ש"ס ותוספות כי אם גם הרבה פוסקים ראשונים היו חרותים על לוח לבו, היה ש"ס-חי ומתנועע פשוטו כמשמעו. ולא זו בלבד, אלא שהיו פותחים שלא בפניו איזה מסכתא, וקוראים לפניו ברשימה של מסורת הש"ס... כגון למשל: שבת דף י"ח, יבמות נ"א, קידושין דף מ"ה, ומיד כשקראו לפניו רשימה זו היה אומר את לשון המאמר שבגמרא, שעליו מראה הרשימה ההיא. כהרף עין עבר על פני הדפים שבמראה מקומות הנ"ל ומצא תיכף את המאמר הנמצא בכל אחד מן המקומות בשוה ואמרו כלשונו בעל פה.

ומכאן לסיפור נוסף על בחינה דרך 'מסורת הש"ס': הרב בענגיס (הנ"ל, סעיף א) הרבה לחזור על משנתו אף בערוב ימיו. סיפר עליו אחד מבני ביתו:³⁶

רבינו ביקש באותם הימים שיפתח בדפי גמרא ויאמר לו הציון האחרון ש'במסורת הש"ס' או ב'גליון הש"ס', והוא יגיד לו באיזה מסכת ובאיזה דף הציון, הלה הוציא מסכתות שונות ופתח במספר מקומות ועל אתר ציון רבינו את המקום המדויק.

הערות

ספרות הסיפורים על גדולי ישראל מוקדשת לתיאורי רבותינו בנושאים מגוונים: הקפדתם במצוות, גדלותם התורנית, ההגות שלהם, גמילות החסדים שלהם, צניעותם, הסתפקותם במועט, פעילותם הציבורית, ועוד. הדגמנו סוג אחד של

34. מסורת הש"ס לר' יהושע בועז (בתלמוד שנדפס בויניציאה ש"ו-ש"א), עם הוספות ר' יוסף שמואל מקראקא (אמשטרדם תע"ד), ועם הערות ר' ישעיה פיק ברלין (דירנפורט תק"ס-תקס"ד).

35. זכרונות אב ובנו (לעיל הערה 3), עמ' 143.

36. ראה לנדוי (לעיל הערה 24), שם.

סיפורים השייכים לגדלות תורנית: חכמים שעמדו בבחינות בקיאות מיוחדות בתלמוד. על נושא זה נעיר הערות אחדות.

א. **אמינות:** סיפורים רבים על גדלות תורנית מתארים את המציאות בכנות ובדיוק. אך יש גם סיפורים רבים שאינם אלא בגדר גוזמא והפלגה.³⁷ לעתים הערצת תלמידים את רבותיהם הסיחה את דעתם מקו האמת; עוצמת אור התורה שראו סינורה אותם, והדבר משתקף בניסוחיהם ובתיאוריהם. ולעתים הגזימו החסידים כדי לשבר את אזני חבריהם, שיתפעלו אף הם מהסיפור ומהחכם. הסיפורים שהובאו לעיל הינם ספציפיים, אין בהם הפלגה מספרית או מליצות קשות להערכה, ומשום כך אמינים הם.

נוסיף בהקשר לכך סיפור שאבי מו"ר סיפר פעם: עורך הדין ישראל גרוזנברג הזכיר באחד המשפטים שה'חפץ חיים' קרא מן החלון לשני הגנבים ששדדו אותו ולקחו אתם שתי פמוטות כסף: תדעו לכם שאין אתם גנבים, שכן נתתי לכם את הפמוטות במתנה גמורה.³⁸ לתמיהת השופט: כלום אדוני מאמין בסיפור זה? השיב גרוזנברג: איני בטוח, אבל עליך כבוד השופט ועלי – אין מספרים סיפורים כאלה!³⁹ יורשה לנו לצרף כאן עדות אישית: אחד הבקאים בדורנו בשני התלמודים הוא הרב יהושע כהן (נולד בשנת 1950 בערך), תלמיד חכם ירושלמי, שאף חיבר את הספר 'כרם יהושע', המיועד להדרכה על דרך הלימוד המועילה לזכירת התלמוד. אמרו עליו כי נבחן מבחן סיכה אצל ר' ישראל אלתר מגור בעל 'בית ישראל'. לפני כחצי שנה זכיתי לשמוע ממנו שיעור שבו ציטט בעל פה עשרות קטעים מכל ים התלמוד. אחרי ש'התאוששתי' מהשיעור אמרתי בלבי: שמא 'רק' קטעים אלה הוא יודע. החלטתי לערוך לו 'בוחן פתע'. פניתי אליו ושאלתי: היכן נאמר בתוספות שמי שיעשה דבר מה 'יתברך בא-להים ובשם המיוחד'? תשובתו היתה: במסכת ביצה דף יד ע"א תוספות השני מלמעלה, בשתי השורות האחרונות של התוספות נאמר 'והמחמיר לדוכן מערב יום טוב הרבה ביחד יתברך בא-להים ובשם המיוחד'.

ב. **הבחינות:** קצת מהבחינות שראינו אינן מיוחדות לתלמוד: אמירה בעל פה, היכן כתוב, או אמירת מספר פעמים שנזכר משהו, אלה בחינות הקיימות גם ביצירות אחרות. אך זכירת הקטע הראשון או האחרון בדף, בקיאות דרך 'מסורת הש"ס' ומבחן סיכה הן בחינות יחודיות לתלמוד בגלל ההדפסה המיוחדת שלו. בעבר היו

37. יש מחברים המדגישים את הדיוק שלהם בעת כתיבת ביוגרפיה או סיפורים על גדולי ישראל. ראה למשל י' ור' אליהו, התורה המשמחת (על רש"י אויערבך), בית אל תשנ"ח, עמ' 7-8; נוסבוים (לעיל הערה 26), עמ' נג-נד. על בעיית האמינות בביוגרפיות ראה למשל ב' בראון, החזון איש, ירושלים תשע"א, עמ' 4-10.

38. ש' ביקל, עיר ויהודה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 6, מביא סיפור דומה על ר' הלל ליכטנשטיין (1815-1891), רבה של קולומיה שבגליציה, אך בו יש המשך: הגנב נתפס ליד בית ר' הלל בידי שוטר והודה בגניבה, אך ר' הלל טען שלא גנבו ממנו כלום, הוא נתן הכל מרצונו הטוב.

39. ראה ש' אשכנזי, דורות בישראל, תל אביב תשל"ה, עמ' 126.

הדפסות שונות של התלמוד, אך המדפיסים לאורך הדורות הקפידו לשמור על מסגרת הדף של הדפוס הראשון השלם של התלמוד, ויניציאה 1520-1522. שימור זה איפשר לבחון על קטע ראשון ואחרון בדף או לבחון דרך 'מסורת הש"ס'. בתוך הדף עצמו לא הקפידו ביותר על אותו גודל של שורות, ומשום כך היה ניתן לקיים מבחן סיכה רק לאדם שלמד תמיד מאותו עותק של תלמוד. הקפדה נוספת של הדפסת התלמוד נהגה אחרי שהוא נדפס בוילנא בשנים 1880-1886. ההקפדה החדשה היתה להדפיס שוב ושוב את אותו עמוד ואותן שורות כפי שנדפס בוילנא.⁴⁰ הקפדה זו הביאה לכך שהלומד למד תמיד מאותה תבנית של דפוס וילנא, אף אם למד משני עותקים של הגמרא משתי הדפסות שונות. דבר זה הגביר את הסיכוי שבקיא גדול יוכל לעמוד במבחן סיכה.

ג. **הנבחינים**: רבים מגדולי ישראל הסתירו בצניעותם את גדלותם התורנית. הם קיימו את דברי שמואל (בבא מציעא כג ע"ב) שתלמידי חכמים נוהגים לשנות בשלושה דברים ואחד מהם הוא 'במסכת'. ומפרש רש"י: 'יש בידך מסכת פלוני סדורה בגירסא או לאו, ואף על גב שסדורה היא לו, יאמר לו לאו, ומדת ענוה היא'. כיצד נסביר את המציאות שגדולי ישראל חשפו שליטתם בתלמוד? אין לפסול את האפשרות שמקצתם הקפידו לקיים את דברי רב: 'תלמיד חכם צריך שיהא בו אחד משמונה בשמינית' (סוטה ה ע"א), וביאר רש"י: 'צריך שיהיה בו מעט גאוה שלא יהו קלי הראש מסתוללין בו ויהא דבריו מתקבלין עליהן בעל כרחם'. אך במקרים רבים אין הכרח להגיע לכך. רבות מהבחינות שהוזכרו לעיל נערכו במסגרת מיוחדת: כשהנבחן היה בגיל צעיר, או כשהיה זקן וביקש לבחון עצמו אם עדיין זוכר את שלמד, או שהיה זה במסגרת שעשועי התורה הקיימים בשמחת פורים. ולעתים מדובר ברצון כנה לענות לשואל ולא כדי להרשים. ויש שהדבר נעשה מתוך רצון לדרבן את הבוחן להרבות בלימוד התורה ובשינונה.

ד. **העמידה בבחינה**: כיצד הגיעו חכמי ישראל, כדוגמת אלה שהוזכרו לעיל, לשליטה מדהימה בתלמוד?⁴¹ שני גורמים תרמו לכך: גורם אחד הוא זיכרון יוצא דופן של חכמים אלה. בספרות הרבנית נזכרות סגולות שונות לשיפור הזכרון. כך למשל היו שציינו לאכול מאכלים מסוימים, כגון עשב הבלאדור.⁴² והחיד"א מספר כיצד הגיע ר' שבתי הכהן (1621-1663), בעל 'שפתי כהן' על שלחן ערוך, לזכירה העצומה שלו:⁴³

40. על התקבלות ש"ס וילנא ועל הדפסותיו ראה י"ש שפיגל, עמודים בספרי העברי: הגהות ומגיהים, רמת גן תשס"ה, עמ' 571-597.

41. שאלה שלא נדון בה היא אם בעבר היו יותר בקיאים מאשר בימינו. בהקשר לכך, שאלו פעם את ר"ח קרייסוויטס אם התופעה של בקיאות בשני התלמודים בפולין בדור שלפני השואה היתה נחלת הכלל או שמא רק היו יחידים שבקיאים בש"ס. והוא ענה: 'אולי לא נחלת הכלל, אבל היו הרבה יחידים'. ראה מי"ם חיים (לעיל הערה 26), עמ' תקנא.

42. ראה א"י בראדט, 'סגולות לזכרון ופתיחת הלב', ירושתנו, ה (תשע"א), עמ' שלז-שס.

43. חיד"א, שם הגדולים, ב, וילנא תרי"ג, ערך 'שפתי כהן'.

שמעתי מרב אחד שהרב ש"ך היה יודע שם המציאה דהיינו שם קדוש לכיין בו ולמצוא הבקיות שרוצה תיכף ומיד.

אך גם ללא סגולות, מצויים בכל דור ודור אנשים הידועים כבעלי זכרון פנומנאלי.⁴⁴ הגורם השני הוא חזרה ללא גבול בהתמדה עצומה, על התלמוד, תוך ניצול מקסימלי של הזמן.⁴⁵ כדברי הפתגם: 'חזור חזור, ואל תצטרך לבלאדור', או כמליצה של הגר"א המבוססת על לשון התלמוד (גיטין צ ע"א): 'כל ימיו בעמוד והחזר קאי'.⁴⁶

ה. **היחס לבקיות:** כבר התנאים נחלקו מי עדיף: הבקיא או החריף, כלשונם 'סיני' לעומת 'עוקר הרים' (הוריות יד ע"א). יש בספרות חז"ל כמה מקורות שהשפיעו על לימוד הבקיות. אחד מהם היא הברייתא: 'ושננתם לבניך (דב' ו, ז): שיהו דברי תורה מחודדים בפיו, שאם ישאל לך אדם דבר, אל תגמגם ותאמר לו אלא אמור לו מיד' וכו' (קידושין ל ע"א). מקור נוסף הוא הביטוי: 'אשרי מי שבא לכאן (= לעולם הבא) ותלמודו בידו' (פסחים נ ע"א), ומבאר רבנו חננאל לפי פירוש אחד: 'שגורס על פה כי הלך וגרסתו עמו'. מאז ומתמיד היו אנשים בעלי נטייה ללימוד המתמקד בבקיות ומתפרס על פני מסכתות רבות. לעתים לימוד זה בא על חשבון לימוד עיוני ומעמיק, ואדם יכול להיות בקיא בתלמוד אך עם הבנה שטחית. מ' ברוור העיד על בקיותו של חכם אחד אך כתב עליו:⁴⁷

כגודל בקיותו כן גדלה גם תמימותו. ואף על פי שכתב הרבה חידושי תורה והיה כמעין הנובע וכנהר שאינו פוסק כל היום כולו וגם בלילה לא שכב ליבו, וכל הרהוריו ומחשבותיו היו רק תורה ותורה ועוד הפעם תורה, אבל חידושו לא הצטיינו בחריפות כלל וכלל, כי אם בבקיות למופת.

שמעתי מר' אריה בינה, ראש ישיבת 'נתיב מאיר', שבישיבת 'מיר' בה למד בצעירותו היה תלמיד אחד, בקיא גדול, שידע מקור כל מימרה או ציטוט בתלמוד, אך כשנתבקש לבאר את המימרה הוא לא כל כך ידע לענות. והיו קוראים עליו את הפסוק (איוב

44. כך למשל בספר השיאים של גינס מתפרסמים אנשים הידועים לדקלם אלפי ספרות החל מהספרה הראשונה של פאי (3.1415...).

45. להלן סיפור שסיפר רש"י אויערבך המדגים ניצול הזמן (בתוך חידושי הגר"ר, לעיל הערה 24): הרב בענגיס נהג מדי 11 חודשים לעשות סיום על התלמוד. יום אחד הופתעו מקורביו לשמוע שהוא עומד לערוך סיום אחרי חמישה חודשים מהסיום הקודם. לשאלתם ענה כי בתוקף תפקידו כרב העיר ירושלים הוא מוזמן פעמים הרבה לסידור קידושין ולסנדקאות, ולפעמים נאלץ לחכות שעה קלה. הוא קבע לו סדר מיוחד ללמוד בעל פה ברגעי המתנה אלו, וכעת הוא עושה סיום ש"ס על סדר זה.

46. ר"א הכהן, ארחות חיים – כתר ראש, וואלאזין תקע"ט, סי' נז.

47. זכרונות אב ובנו (לעיל הערה 3), עמ' 143. על בקיות לעומת חריפות בישיבות ליטא ראה ע' אטקס, ליטא בירושלים, ירושלים תשנ"ב, עמ' 39-46.

כח, כג): 'אלוקים הבין דרכה, והוא ידע את מקומה'.⁴⁸ דוגמא בימינו ללימוד תלמוד בבקיות היא לימוד 'דף יומי' הנפוץ מאוד בבתי הכנסת. הרב יהודה עמיטל, ראש ישיבת 'הר עציון', יצא כנגד לימוד במסגרת זו כאשר הוא מתקיים ללא התעמקות ומאמץ אינטלקטואלי.⁴⁹

אכן קיים חשש שהכמות תבוא על חשבון האיכות, אך ידוע גם כי ההיקף עשוי לסייע להבנה ולהעמקה. רבים מגדולי ישראל, כדוגמת אלה שהבאנו לעיל, היו גם 'סיני' וגם 'עוקר הרים', ולמרות שהקדישו זמן ללימוד בבקיות הם גם היו מעמיקים וכתבו יצירות תורניות למדניות. הם נהגו כל ימיהם לפי המתכונת שקבע פעם הרב בנימין יהושע זילבר (1906-2008) בעל שו"ת 'אז נדברו'. כששאלנו אותו מה שיטת הלימוד העדיפה – בבקיות או בעיון, השיב שהדבר תלוי בכל אדם, ובאופן כללי 'טוב אשר תאחז בזה וגם מזה אל תנח את ידך' (קהלת ז, יח).

ו. **התועלת בסיפורים:** הקדמונים ציינו את חשיבות הפרסום והתיעוד על גדולתם של חכמי ישראל. הרמב"ם בהקדמה למסכת אבות (פרק ה) כותב כי 'שבח הטובים והגדלתם... כדי שילכו בני אדם בדרך אלו'. והחכם הספרדי בן המאה הי"ד ר' יוסף אנג' לינו בספר 'לבנת הספיר' כותב:⁵⁰ 'מצוה גדולה לשבח את החכם... כי בסבה זו ילמדו בני אדם חכמה גם תחזקנה ידיהם... וכן רגילין חכמי ארץ ישראל כי שבח לומדי התורה שבח הוא לתורה'.⁵¹

התועלת העיקרית שיש בהפצת סיפורים על בבקיות היא שיש בכך כדי לדרבן ולזרז את השומע להרבות בלימוד התורה, להתעמק בה ולהיות בקיא בה. ביחס לתועלת זו יש להעיר: מצד אחד, עיסוק רב מדי בקריאת סיפורים כאלה עלול

48. הביבליוגרף ר' שמואל אשכנזי הפנני לפירוש דומה לפסוק זה, שנהגו לומר כנגד ביבליוגרפים שאינם יודעים את הכתוב בתוך הספר (מתוך: נ"ל ליבוביץ, השומע יצחק, איוב, קכה ע"ב): 'אלמד על הסדר תנ"ך ספרא וספרי וש"ס ופוסקים ראשונים ואחרונים, אף על פי שלא אדע כמה פעמים נדפסו הספרים האלה ובאיזה מקום (כמו שמתהללים רבים היום), ואהיה אנכי מבין דרכם, והמה ידעו את מקומם שנדפסו'.

49. הרי קטע מדברי ר"י עמיטל, והארץ נתן לבני אדם, אלון שבות תשס"ה, עמ' 44: 'בעולם שבו חשיבות האינטלקט היא כל כך משמעותית, לא ייתכן שאדם יצא ידי חובתו רק בלימוד כמו 'הדף היומי', שאינו מחייב מאמץ אינטלקטואלי משמעותי. המוח, הכוח האינטלקטואלי, הוא האיבר החשוב ביותר של האדם. וכי נוכל להסתפק בעבודת ה' רק בידיים, באיברים – ניקח שופר ביד ונתקע בו בפה, נניח תפילין, נאכל מצות – ורק המוח יוותר לבדו, כשאנו משמש לעבודתו יתברך? ... וכי נשאיר את האינטלקט ואת המוח לצורך הקריירה, לקבל תואר אקדמי, ואת עבודת ה' נותיר רק לשאר האיברים? ... עבודת ה' בימינו לא תחזיק מעמד אם נושאיה לא יהיו בעלי השכלה תורנית. אי אפשר לחיות חיים דתיים רציניים ללא השכלה תורנית מעמיקה'.

50. מובא אצל א"א אורבך, 'קילוס – על ליברמן מליברמן', מחקרים בספרות התלמודית (לכבוד ר"ש ליברמן), ירושלים תשמ"ג, עמ' 7.

51. על חשיבות הסיפורים על גדולי ישראל בעיני חת"ם סופר ראה עדות נכדו ר"ש סופר, בתוך ש"י עגנון, ספר סופר וסיפור, ירושלים – תל אביב תשל"ח, עמ' שמו.

לגרום לביטול תורה ולרפיון הלימוד, מחמת הקושי לתפוס את גודלו התורני של החכם שעליו מדובר. התלמיד השומע נשאר בגדר מעריץ וחסיד ואיננו מנסה להפוך לאישיות תורנית בפני עצמה. אך מצד שני, קשה להאמין כי אדם שאינו קרוב לתלמיד חכם ישאף לגדלות תורנית. שביל הזהב הוא הכרת גדולי ישראל, שימוש תלמידי חכמים, שמיעה וקריאת סיפורים על גדלותם, אך הכל במידה סבירה. וקנאת סופרים תרבה חכמה.

תועלת נוספת מסיפורים אלה היא שהם מביאים את הקורא לידי ענוה. לעתים אדם שלמד מסכת וחזר עליה הרבה, חש שהיא מונחת בכיסו והוא בקיא בה. הדבר עלול להביאו להרהורי גאווה. שמיעת סיפורים על בקיותם של גדולי ישראל עשויה להסיר הרהורים אלה מליבו.